

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ *çoñ, yoğan, katta, zor* KELİMELERİNİN EŞ ANLAMLILIĞI ÜZERİNE

Hilal ÖZTÜRK*

Öz

Her dilde bir kavramın eş anlamlısı olan kavramlar bulunur. Eş anlamlı kavramlar arasında anlam, duygu değeri veya kullanım bakımından her zaman az ya da çok farklılıklar bulunur ve bu farklılıklar kavramları birbirinden ayırarak dilde var olmalarını sağlar.

Bu çalışmada, Yeni Uygur Türkçesinde “büyük” anlamını karşılayan *çoñ, yoğan, katta, zor* sıfatlarının anlam ve kullanımları eş anlamlılık bakımından incelenerek bu kavramlar arasındaki farklılıklar ortaya konulmuştur. Bu bağlamda önce kavramların sözlük anlamları incelenmiş ve yine sözlüklerdeki madde başları esasında kullanıldıkları kelime ve kelime grupları bakımından karşılaştırılmaları yapılmıştır. Ardından belirlenen on eser üzerinden taranan eş anlamlıların kullanım sıklıkları ve bağlam içerisinde birbirleri ile benzer kullanımları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, eş anlamlılık, anlam bilimi.

ABOUT THE SYNONYMY OF THE WORDS *çoñ, yoğan, katta, zor* IN THE MODERN UYGHUR TURKISH

Abstract

Every language has terms that are synonymous with other terms. Between the synonymous, there are always exists differences in terms of meaning, emotive value or usage and these differences allow the synonymous to exist in the language by separating them from each other.

In this study, we examined the words *çoñ, yoğan, katta* and *zor* in the Modern Uyghur Turkish which can be translated as “big, great”. The aim of this work is to present the difference between these adjectives by analyzing their meanings and usage. In this regard, firstly the lexical meanings of the words are examined and the words and phrases that are created from them based on the entries in the dictionary are compared. Then the frequencies of the usage of the words and the similarities of their usage in the contexts are determined.

Keywords: Modern Uyghur Turkish, synonymy, semantic.

GİRİŞ

Oldukça geniş bir kavram olan anlam, sadece dil bilimcileri ilgilendiren bir konu değildir. Çünkü davranışların, olayların, hareketlerin, günlerin, nesnelere de kelimeler gibi birer anlamı vardır (Aydın 2007: 72). Bu sebeple dil bilimi ile birlikte pek çok bilimsel alanda anlam üzerinde durulmuş ve anlamın farklı tanımları yapılmıştır.

Dil bilimsel açıdan *anlam* kısaca, dilsel birimlerin insanların zihninde uyandırdığı kavram, tasarım ya da düşüncedir (İmer 2001: 25, Hengirmen 1991: 26, Günay 2007: 56, Özkırmırlı 1994: 111, Vardar 1978: 16). Yani anlam sadece kelime düzeyinde değil, kelimedeki küçük birimlerde, kelime öbeklerinde, cümlelerde ve cümleden büyük birimler için de söz konusudur.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, hilal.ozturk@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8430-2505.

Dilde bir birimden önce ve sonra gelerek onu çevreleyen, etkileyen ve anlamını belirleyen birimler toplamına *bağlam* denir. Anlamla uğraşan bazı bilginler dildeki ögelerin anlamının bulunmadığı ve anlamın ögeler arasındaki bağıntı olduğunu savunur. Guiraud, “*anlam yoktur kullanım vardır*” görüşünü savunarak anlamın kelimenin aynı bağlamda başka kelimelerle kurduğu ilişkilere bağlı ve dil dizgesinin yapısıyla belirleneceğini savunur (Guiraud 1999: 34). Kelimeler arasındaki ilişkiye dikkat çeken Saussure dilde tek başına bir öge olmadığı ve “dilde yalnızca ayrılıkların bulunduğu”nu ifade eder. Karşıtlıklar çizildiği ölçüde dış dünya biçimlenir ve anlam kazanır. Bu sebeple iki ögenin ortak yanlarının yanında birbirinden ayrılan yanları da bulunmalıdır. Firth de bir ögenin anlamının diğer birimlerle girdiği ilişkilerle oluşan bir yapıyla çevrelendiğini belirterek anlamın, bir birimin girdiği ilişkilerin bütünü olduğunu savunur (Aksan 2006: 47, Aydın 2007: 73,74).

Saussure anlamı açıklarken *değer* kavramından yararlanır. *Değer*, anlamdan farklı ancak onun bir ögesi olarak kabul edilir. Ona göre dil, ögeleri dayanışma içinde olan ve her biriminin değeri diğer birimlerinin varlığına bağlı olan bir dizgedir. Dil birimleri arasındaki bu bağıntı *değerdir*. Bir dizgenin parçası olan kelime o dizge içinde yalnızca bir anlam içermekle kalmaz aynı zamanda bir değer taşır. Saussure, aynı dil içinde yakın kavramları ifade eden bütün kelimelerin karşılıklı olarak birbirlerini sınırlandırdığını ifade eder. *Anlamın varlığını değerlerin varlığıyla ilişkilendiren Saussure, yalnızca bir kelimenin hangi anlama geldiğini açıklamanın gerçeği tam olarak yansıtmayacağı, dilsel olgunun özü ve kapsamı açısından belirtilemeyeceğini ifade eder (Saussure 1998: 172, 175).*

Saussure’ün değer anlayışı Bayrav (1969) ve Aydın (2007)’da da vardır. Bayrav dildeki her kelime, her belirtinin bir değere sahip olduğunu belirtir. Hiçbir belirti tek başına var olamaz, mutlaka diğer belirtilerle girdiği ilişkilerle anlam kazanır. Bu sebeple dilde eş anlamlı kelimeler yoktur. *Sevinç / kıvanç / neşe ve sevgi / aşk / tutku* gibi eş anlamlı kabul edilen kelimelerin arasında anlam ya da duygu yönünden farklılıklar, ayrıntılar vardır. Ona göre “*bir kelimenin alanı yakın anlamlı kelimelerin var oluşu ya da olmayışına göre değişebilir*”. Değer ölçüleri etraftaki deyimlere, terimlere göre ayarlanır (Bayrav 1969: 37).

1. Eş Anlamlılık Kavramı ve Eş Anlamlılığın Türleri

Eş anlamlılık üzerine yapılan çalışmalarda, hiçbir dilde tamamen aynı anlamı karşılayan kelimelerin olamayacağı ya da bunun çok nadir olduğu vurgulanarak eş anlamlı kabul edilen kelimelerde mutlaka anlam ya da kullanım farklılıkları bulunduğu, bu sebeple terimin eş anlamlılıktan ziyade yakın anlamlılığı ifade ettiği kabul edilir (Aksan 2006: 78, Aksan 2015: 190-191, Aydın 2007: 92, Bayraktar 2006: 155, Hengirmen 1991: 158-159, Korkmaz 1992: 55, Özkırımlı 1994: 113).

Ullmann, eş anlamlılığı *salt eş anlamlılık* (pure synonyms) ve *sözde eş anlamlılık* (pseudo-synonyms) olarak iki gruba ayırır. Salt eş anlamlılık, kelimelerin duygusal ve duyusallarda birleşmeleri ve birbirlerinin yerine kullanılabilmesi durumudur. Sözde eş anlamlılık ise iki durumda söz konusudur. Bunlardan birisi kelimelerin bazı bağlamlarda aynı anlamı karşılamaları ve ancak bazı bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılabilmesi, ikincisi ise duygusal ve çağrışımsal anlamlarının farklı olan kelimelerin bilişsel anlamlarda birleşmeleri ve birbirlerinin yerine kullanılabilmesidir (Akçataş ve Arı 2018: 65).

Lyons (1996), eş anlamlılığın *mutlak eş anlam* (absolute synonym) ve *kısmi eş anlamı* (partial synonym) kapsadığını belirtir. Doğal dillerde oldukça nadir görülen mutlak eş anlamlılığın olması için kelimelerin bütün anlamlarda eş olma, bütün bağlamlarda eş anlamlı olma, betimsel olan ya da olmayan tüm anlam düzlemlerinde anlamsal olarak eşit olma şartlarını gerçekleşmesi gerektiğini belirtir (Lyons 1996). Buradan yola çıkarak eş anlamlıları *tam ve bütüncül eş anlamlılık*, *tam ama bütüncül olmayan eş anlamlılık*, *tam olmayan ama bütüncül olan eş anlamlılık*, *tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık* şeklinde sınıflandırır (Lyons 1983: 400).

Ullmann *bütüncül eş anlamlılığın* (completely synonymy) olmadığı görüşüne katılmakla birlikte bunun eş anlamlılığı tamamen inkâr etmede yeterli olmadığını belirtir. Ona göre bütün durumların aksine teknik terminolojide eş anlamlılarla karşılaşılabilir. Bilimsel terimler sınırları kesin olarak belli ve duygusal anlamda nötrdürler. Bu sebeple terimlerin oluşturduğu eş anlamlıların birbirlerinin yerine kullanılıp kullanılmayacağı kesin olarak tespit edilebilir. Ancak bu türdeki *mutlak eş anlamlılık* (absolute synonymy) oldukça nadirdir. Bazı terim eş anlamlılarında Latin kökenli kelimeler ile dilin kendi kelimeleri bir arada yaşayabilir. Ullmann bu eş anlamlıların aynı metinde hatta bazı durumlarda aynı başlıkta bile kullanıldıklarını ve bunların arasındaki stilistik farkı açıklayabilmenin çok zor olduğunu belirtir (Ullmann 1967: 141-142).

Karaağaç kelimeler üzerinden değil tüm dilsel birimlerden yola çıkarak Türkiye Türkçesindeki eş anlamlıları şu gruplara ayırır:

a) Eş anlamlı asıl biçim birimleri. Burada eş anlamlı kabul edilen isim ve fiiller yer alır. Örneğin, *baş / kafa, yemeni / yazma, bıkmak / bezmek / usanmak* vb.

b) Eş işlevli bağlı biçimbirimleri. Bu grupta dilde aynı işlevi gören biçimbirimler yer alır. 1. İlişkilendirme öbeklerinde kullanılarak aynı ilişkiyi sağlayan ilgi durumu eki ve iyelik ekleri 2. Kişi zamirleri ve bunların ekleşmiş biçimleri 3. İsimleri kavramlaştıran -lık ve fiilleri kavramlaştıran -mak eki 4. İsimlerden meslek isimleri yapan -ÇI ile fiillerde meslek isimleri yapan -ICI ekleri

c) Eş anlamlı yapılar ve kalıp sözler. Örneğin, *Allah'ın rahmetine gitmek / göçmek / cennetlik olmak / hakkın rahmetine kavuşmak / öteki dünyaya gitmek* vb. (Karaağaç 2013: 374).

Abdulla, eş anlamlı kelimeleri temel anlamları, duygu değerleri ve stilistik kullanımları tamamen benzeyen *eşit anlamlı kelimeler* (baraver menilik sözler) ve bu yönlerden farklılık gösteren *yakın anlamlı kelimeler* (yêqin menilik sözler) olmak üzere iki gruba ayırır. Eşit anlamlı kelimelerin, farklı bir ifade gücüne sahip olmadığı ve dilde uzun süre mevcut kalamadığı için kullanımdan düştüğünü, bu sebeple yakın anlamlı kelimelerin eş anlamlı kelimelerin esası olduğunu belirtir. Ona göre yakın anlamlı kelimeler farklı ifade gücüne sahiptir ve temel anlamları, duygu değerleri, kullanılış yeri ve usulü bakımlarından farklılık gösterir (Abdulla 2004: 506).

Akçataş ve Arı, eş anlamlılık için yapılan bu tasnifleri doğru bulmaz. Onlara göre bir çok dil bilimci tarafından savunulan tam eş anlamlılık ve yakın eş anlamlılık terimleri sorunlu terimlerdir. Çünkü kelimeler aynı anda hem eş hem yakın anlamlı olamaz. Aynı şekilde tam ve eşlik arasına bir fark konulamaz. Bu tanımlamaları bir çeviri problemi olarak gören Akçataş ve Arı bunların karışıklığa ve bulanıklığa neden olduğunu ifade eder (Akçataş ve Arı 2018: 78).

Her dilde başlangıçta bir kavrama karşılık bir kelime olduğu dil biliminde genel kabul edilen görüştür. Ancak diller, tarihi gelişimleri içerisinde çeşitli fonetik, morfolojik, semantik değişim gösterirler. Toplumsal, kültürel, siyasal vb. çeşitli alanlardaki gelişmeler dile yansır. Dildeki,

özellikle söz varlığındaki bu değişimler eş anlamlı kelimelerin oluşumuna farklı açılardan katkı sağlar. Eş anlamlılıkla ilgili yapılan çalışmalarda dildeki eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkış sebepleri üzerinde kimi tasnif çalışmaları olmuştur (Ahanov 2008: 127-128, Aksan 2006: 79- 80, Demiray 1985: IV-V, Demirezen 1991, Günay 2007: 169-171, Kocapınar 2017: 198-199, Özden 2014, Sarıkaya 2005: 30, Seper 2002: 95-96, Sidiq ve Sabit 1981: 62-63, Tehur vd. 2010: 973-976, Ullmann 1967: 149-151, Yaylagül 2015: 143-145). Bütün bu görüşlerden yola çıkılarak eş anlamlı kelimelerin oluşumuna sebep olan durumlar şu başlıklar altında toplanabilir:

- a) Kelimelerin anlam yönünden gelişerek yeni yan anlamlara sahip olmaları
- b) Nesne ve durumların anlam ayrıntılarını daha iyi ifade edebilmek için yeni kelimeler türetilmesi
- c) Ağızlara ait kelimelerin yazı diline girmesi
- d) Yabancı dillerden kelime alınması
- e) Dildeki yabancı kökenli kelimelere karşılık yeni kelimeler türetilmesi
- f) Benzer işlevdeki farklı eklerin aynı kelimelere gelerek eş anlamlılar yaratması
- g) Farklı dil düzeyleri veya farklı toplumsal kullanımlar
- h) Argo sözcükler
- i) Örtmeceler
- j) Mecazlar

Günay, bunların dışında aralarında anlam ve kullanım farklılıkları olmak şartıyla, bazı biçimbirimlerinde ve kalıplaşmış söz öbeklerinde de eş anlamlılığın görülebileceğini belirtir. Örneğin; *-den çekindiğinden / -mek korkusuyla / -mekten çekindiğinden, -sin diye / -ir diye / -diye / -iyor diye, sayesinde / yüzünden / nedeniyle* vb. (Günay 2007: 175).

Eş anlamlı addedilen kelimeler arasında mutlaka bir anlam veya kullanım farklı olduğu, aksi durumda kelimelerin dilde tutunmasının mümkün olmayacağı yukarıda zikredilen çalışmaların çoğunluğunda kabul edilen bir görüştür. Yine bu çalışmalarda, her ne kadar eş anlamlı kelimelerin arasındaki farkların neler olduğu, bu kelimelerin kullanımlarında birbirlerinden hangi yönlerde ayrıldığı üzerinde incelemeler ve bazı saptamalar yapılmışsa da eş anlamlı kelimelerin arasındaki farkları tespit edebilmenin güçlüğü hatta kimi durumlarda imkânsız olduğu vurgulanır (Ahanov 2008: 123, Karaağaç 2013: 373).

Akçataş ve Arı (2018), kelimelerin yakınlık değerinin bir ölçekte tespit edilemeyeceği görüşündedir. Çünkü kelimelerin anlam gibi soyut bir yönü vardır ve bu onların bir matematik formülüne uydurulabilmesini imkânsız kılar. Anlamın soyut yönü eş anlamlılığın tespitinin de göreceli olabileceğini düşündürür. Onlara göre sözlüklerde anlamlarının tanımlanmasında bir takım açıklamalarla birlikte kelimelerin yakın anlamlılarının da kullanılması eş anlamlılık yanılığının oluşmasındaki en büyük sebeplerden biridir. Yukarıda değinildiği üzere kelimelerin anlamları tanımlarla değil, kullanımla ortaya çıkar. Sözlükler tanımlayıcı niteliktedir ve madde başlarının karşılığı olarak verilen anlamlar sözcüklerin özdeş anlamları değildir. Akçataş ve Arı, bu sebeplerle sözlük değerinin eş anlamlılığın tespit edilmesi için sağlıklı bir yöntem olmamasına rağmen bilimsellik adına en doğru yöntem olduğunu savunur. Onlara göre bir kelimenin bütün olası kullanımlarının tespit edilmesi ve kelimenin bütün bağlamlarda başka bir kelimenin yerine

kullanılması mümkün değildir. Bu da iki kelimenin tüm bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılıp kullanılmayacağını belirlemenin imkânsızlığını ortaya koyar. Bu durumda iki kelime arasında yalnızca anlam ortaklığından bahsedilebilir (Akçataş ve Arı 2018: 64-80).

Bütün zorluğuna rağmen bir dilde tam eş anlamlı kelimelerin olup olmadığının test edilmesi için çeşitli yoldan bahsedilir. Palmer'e göre bunlardan bir tanesi *yer değiştirilebilirlik* tir. Tam veya gerçek eş anlamlılıktan bahsetmek için kelimelerin her durumda birbirlerinin yerini alabilmesi gerekir. Ancak bazı kelimeler sadece bazı durumlarda birbirlerinin yerine geçebilirler. İkinci olarak kullanılacak yöntem eş anlamlı kabul edilen kelimelerin *zıt anlamlılarının incelenmesidir*. Palmer'in eş anlamlılığın test edilmesi için önerdiği bir diğer yol bu kelimelerin *çağrışımsal anlamlarının kontrol edilmesidir* (Palmer 1993: 91-92).

Çalışmada bütün bu görüşlerden yola çıkılarak *çoñ, yoğan, katta, zor* sıfatlarının eş anlamlılık düzeylerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Söz konusu eş anlamlı kelimeler, Uygur Türkçesindeki eş anlamlıların incelendiği ve isim, sıfat, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlem, zamir ve deyimlerden ibaret üç bine yakın eş anlamlı kelime ve kelime grubu dizisinin yer aldığı *Uygur Tiliniñ Menidaş Söz-İbariler Luğiti* adlı sözlükten alınmıştır. Önce kelimelerin *Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti*'ndeki anlamları ve varsa *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*'ndeki farklı anlamları belirlenmiştir. Ardından yine sözlükler kullanılarak bu kelimelerden türetilmiş kelime ve kelime grupları listelenmiş, bunların arasındaki anlamsal benzerlik ve farklılıklar saptanmıştır. Son olarak daha önce belirlenen on eser taranarak kelimelerin metinlerdeki kullanımları ve sıklıkları tespit edilmiştir. Bu taramalarda kelimeler kök halindeki şekilleriyle sınırlandırılmış olup türemiş biçimleri ve buldukları kelime grupları kapsam dışında tutulmuştur.

2. Yeni Uygur Türkçesindeki *çoñ / yoğan / katta / zor* Kelimelerinin Eş Anlamlılık İncelemesi

Uygur Tiliniñ Menidaş Söz-İbariler Luğiti'nde *çoñ, yoğan, katta* ve *zor* kelimeleri "boyut bakımından diğerlerinden fazla, küçük değil" anlamıyla eş anlamlı kelimeler olarak yer alır (UTMSİL, 245). *Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti*'ndeki sözlük anlamlarına bakıldığında "kapladığı yeri, hacmi geniş, büyük" anlamıyla *çoñ, yoğan, katta, zor* kelimeleri, "yaşlı, aksakal" ve "heybetli, haşmetli" anlamlarıyla *çoñ* ve *katta* kelimeleri aynı anlamlara sahiptir. Ancak kelimeler barındırdıkları birden fazla anlamla birbirlerinden ayrılır.

Kelimelerin UTİL'deki sözlük anlamları şu şekildedir:

Çoñ: "1. kapladığı yer, hacmi çok geniş, zor; 2. yaşı büyük, yaşı fazla; 3. yaşlı, aksakal, saygın kişi; 4. üstün, büyük; 5. heybetli, haşmetli; 6. geniş, rahat, sakin (oturma, yer hakkında)" (UTİL, 691).

Yoğan: "1. kapladığı yeri, hacmi çok geniş, büyük; 2. sarmalı büyük, kalın (ağaç, ip, halat, saç vs. için); 3. yüksek, gür (ses için); 4. boş, gerçek olmayan (laf, söz için)" (UTİL, 595).

Katta: "1. büyük, haşmetli, mükemmel; 2. büyük, meşhur; 3. yaş bakımından büyük, hürmete layık kişi; bürokrat, idareci" (UTİL, 474).

Zor: "1. büyük, çok büyük, ulu; 2. çok fazla, çok sayıda; 3. gücü var, güçlü, kudretli; 4. gücü kuvveti fazla, kudretli, güçlü; 5. baskı, mecburiyet, mecbur" (UTİL, 322).

Taranan eserlerde kelimelerin "kapladığı yeri, hacmi büyük", "çok, üstün, fazla" ve "üstün nitelikleri olan" anlamlarında eş anlamlı olarak kullanıldıkları tespit edilmiştir. Ancak bu

anlamları karşılamak üzere kullanım sıklıklarında farklılıklar bulunur. Bu bağlamda *çoñ* kelimesi eş anlamlılarından önemli ölçüde ayrılır. *Yoğan, katta* ve *zor* kelimeleri yukarıdaki anlamları karşılamak üzere *çoñ* ile karşılaştırıldığında oldukça seyrek kullanılmıştır. Bu kullanımlar yazarların üslubu olarak da değerlendirilebilir.

Çoñ / yoğan / katta / zor kelimelerinin ortak anlamlarından bir tanesi “kapladığı yeri, hacmi büyük, geniş”tir. Kelimeler bu anlamlarda somut kavramları ifade eden kelimelerle birlikte o şeyin nesnel büyüklüğünü ifade eden sıfatlar olarak kullanılmışlardır. Taranan eserlerde bu anlamı karşılamak üzere *çoñ* kelimesinin 259 defa, *yoğan* kelimesinin 210 defa, *zor* kelimesinin 23 defa, *katta* kelimesinin ise 20 defa kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kullanımlar için şu örnekler verilebilir:

U, tèxi her küni keçte qarañgu dalan bilen çoñ dervaza aldiğa çirağ yéqip qoyatti. “O, her gün akşam karanlıkta misafirhane ile büyük kapının önüne kandil koyardı.” (SR, 8).

Etisi etigende ularni atliq eskerler yigilgan çoñ hoyliğa ekelişti. “Ertesi gün erkenden onları atlı askerlerin toplandığı büyük avluya getirdi.” (TC, 474).

Yañ Cañcuñ öziniñ yoğan iş üstilidin ikki qedem yiraqliqta edep bilen tik turğan Li Şufuni... “Yan Cancun büyük çalışma masasından iki adım uzakta saygıyla duran Li Şufun’u...” (İZ, 348).

Men yoğan sanduqlarniñ otturisida çayqilip olturup, mepe mileñzisiniñ yoçuqidin oğriliqçe sirtqa qariğanidim... “Ben büyük sandıkların ortasında sarsılarak at arabasının perdesinin aralığında sinsice dışarıyı izlemiştim...” (QBS, 49).

Seniñ padişahliq zeminlarni xaliğançe igilep, mundaq katta bağ qilişiñ égir gunah... “Padişahlığa ait toprakları istediğin gibi alıp böyle büyük bir bahçe yapman çok günah...” (QBS, 117).

Şeher içide meşhur saraylar, katta mescit, medrise ve gezmal, miliçmal, çerçinmal dukanliri köp idi. “Şehrin içinde meşhur saraylar, büyük mescit, medrese ve kumaş, bakkal ve öte beri dükkânları çoktu.” (BOA, 1).

...Abduqadir arqisida tikkide turğan gayet zor qapqara siliq taşni körsitip... “...Abdulkadir arkasında dik şekilde duran son derece büyük, kapkara parlak taşı gösterip...” (TC, 401).

U, xuddi su üstidiki gayet zor leheñdek dolqun yérip alğa silciytti. “O tıpkı su üstündeki çok büyük bir köpek balığı gibi dalgaları yararak ilerliyordu.” (SR, 343).

Kelimelerin ortak olarak karşıladıkları bir diğer anlam “çok, üstün, fazla”dır. Bu anlamlarıyla soyut kavramları ifade eden kelimelerle birlikte kullanılarak bu kavramların normalden fazla bulunduğunu ifade eden sıfatlar olarak kullanılırlar. Eserlerde bu kullanımıyla *çoñ* kelimesiyle 119, *zor* kelimesiyle 34, *yoğan* kelimesiyle 8, *katta* kelimesiyle 1 örnek tespit edilmiştir.

Şuña u, öz puştidin bolğan baliliriniñ öz ana tilini bilmeslikini çoñ gunah dep hésablaytti! “Bu yüzden, kendi neslinden olan çocukların ana dillerini bilmemelerini büyük günah sayıyordu.” (SR, 462).

Ayalim tèxi uqmidi, uqupla qalsa beşimğa çoñ bir bala yağıdu. “Karım daha bilmiyor, öğrense başıma büyük felaket gelir.” (TY, 271).

Mubada, birde-yèrimni öltürüp qoysaq, bala-qazaniñ yoğini çiqidiğandek qilidu. “Eğer, birini bile öldürürsek büyük bir felaket çıkacağına benziyor.” (İZ, 351).

...belki burunqı kiçikkine desmiyini davran sêlip, **yoğan** nepke êrişmekçi bolidu!... “belki önceki küçücük sermayeyi överek büyük kazanç sağlamak istiyor.” (AY, 365).

Sen şah huzurida **katta** hürmetke êrişiptudeksen, padişah sêni emeldar boluşqa tekliş qiliptu. “Sen padişahın huzurunda büyük saygı görmüşsün, padişah sana görev teklif etmiş.” (QBŞ, 72).

U, ağızida uni-buni dëgenbilen, köñlide özige kelgen **zor** ziyanni oylap puçilinatti. “Ağız başka şeyler söylese de uğradığı büyük zararı düşünüp içi içini kemiriyordu.” (SR, 73).

Abduxaliq Uyğur aliy mektepte nahayiti **zor** ictihat bilen tirişip oqudi. “Abdulhalik Uyğur, üniversitede çok büyük gayretle çabalayarak okudu.” (BOA, 40).

Kelimelerin anlamlarından bir diğeri “üstün niteliği olan, önemli”dir. Meslek, vazife, statü bildiren isimlerle birlikte kullanılarak bu vazife ile tanınmış, bu görevi ile benzerlerinden üstün ve önemli konumda olma anlamını taşır. Söz konusu anlamı ifade etmek üzere *çoñ* kelimesinin 55 defa, *katta* kelimesinin 21 defa, *yoğan* kelimesinin 3 defa, *zor* kelimesinin ise 1 defa kullanıldığı saptanmıştır.

Adem egerde Loqmandek uzaq ömür körsimu, Hezriti Sulaymandek **çoñ** padişah bolsimu, Rustemdek küçlük palvan bolsimu... “İnsan Lokman gibi uzun ömür yaşasa da Hazreti Süleyman gibi büyük bir padişah olsa da Rüstem gibi güçlü kahraman olsa da...” (SR, 79).

Bu cehette özlirini **çoñ** şairlardin Purqet bilen Abdulla Toqayğa teñleşürüş mümkün. “Bu bakımdan sizi büyük şairlerden Furkat ve Abdullah Tukay ile karşılaştırmak mümkün.” (BOA, 74).

Mana-mana, bizniñ arimizdin **yoğan** bir monopolçi yétişip çıqiptu! “İşte işte, bizim aramızdan büyük bir tekelci çıktı.” (AY, 317).

Ular ittifaqniñ addiy ezasi, u bolsa ittifaqniñ **yoğan** şucisi ! “Onlar ittifakın basit üyeleri, o ise büyük sekreteri.” (AY, 418).

...Gërmaniyede panahlinip **katta** bir çiş doxturiğa şagirt bolğan... “Almanya’ya sığınıp büyük bir diş doktoruna asistan olmuş.” (SR, 405).

Bu emrimeruplar içide, camaetniñ nezirige çüşüp, kişilerniñ köñlige ornap qalgini, **katta** ölima mevlane şeripiddinniñ emrimerupi idi. “Bu emri maruflar içinde halkın dikkatini çeken, insanları etkileyen, büyük âlim Mevlana Şerafettin’in emri marufuydu.” (SR, 34).

Qedimqi zamanlarda Uygurlardin acayip **zor** alimler yetişken. “Eski zamanlarda Uygurlar içinden çok büyük âlimler yetişmiş.” (İZ, 46).

Aşağıdaki tabloda taranan eserler çerçevesinde kelimelerin ortak anlamları ve kullanım sıklıkları gösterilmiştir.

Tablo 1. *Çoñ, yoğan, katta, zor* kelimelerinin ortak anlamları ve kullanım sıklıkları

	Çoñ	Yoğan	Katta	Zor
Kapladığı yeri, hacmi geniş, büyük	259	210	23	20
Çok, üstün, fazla derecede	119	8	1	34
Üstün nitelikleri olan	55	3	21	1

Metinlerdeki kullanımları incelendiğinde *çoñ, yoğan, katta* ve *zor* kelimelerinin eş anlamlı olmaktan uzak ancak belirli bağlamlar içinde birbirlerine benzer anlamlarda ve birbirlerinin yerine kullanılabilir nitelikte olduklarını söylemek mümkündür. Bu bakımdan *çoñ* ve *yoğan*

kelimelerinin bir nesnenin hacim olarak büyüklüğünü ifade etmek için çoğu zaman hemen hemen aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımların aynı metinlerde ve aynı kelimelerle birlikte bulunması bu bakımdan önemlidir.

Tömür xelpe öz hemraliri bilen hemmidin çoñ bir öyge orunlaştı. “Halife Timur kendi arkadaşları ile birlikte hepsinden büyük bir eve yerleşti.” (İZ, 314).

Sundaq qilip, yaqup yasavul niyaz dorğini kirsin lampilar bilen yorutulğan yoğan bir öyge başlıdı. “Ardından Yakup Yasavul, Niyaz Dorga’yı gaz lambaları ile aydınlatılmış büyük bir eve götürdü.” (İZ, 142).

...Kéyin qapqara, yoğan közlidirin möl-möl yaş quyuldu. “...Sonra kapkara, büyük gözlerinden boncuk boncuk yaşlar döküldü.” (AY, 349).

Uniñ çoñ közlidiride, eynek saqidek yaltirap turğan qarıçuqlirida meñgü yoqalmas bir qisas tinip qalğanidi... “Onun büyük gözlerine, cam gibi parlayan göz bebeklerine bitmeyen bir nefret yerleşmişti.”

Aynı yakın kullanım *çoñ* ve *katta* kelimeleri arasında da bulunur. Bu kelimeler “üstün nitelikli olan” anlamıyla büyük ölçüde birbirleri ile çok yakın kullanım alanlarına sahiptir.

-Çoñ sodiger bolup ketti, doqmuş-doqmuşqa bina sêlip yéyip ketti. “Büyük bir tüccar oldu, her yere binalar yaptı.” (TC, 157).

-Hay xalayıq, mana bu yiraqtin kelgen katta bir sodiger, musulmanniñ xotuni. “Ey halk, işte bu uzaktan gelen büyük bir tüccar, Müslüman karısı.” (QBŞ, 307).

...ikki qolini asmanğa kötürüp, goya çoñ bir şairniñ yalqunluq şêirlirini diklamatsiye qilivatqandek tesirlik halette idi... “İki elini havaya kaldırıp, sanki büyük bir şairin coşkulu bir şiirini okur gibi etkili bir haldeydi...” (AY, 247).

-Sizdek katta şairni şaño qilip höddisidin çiqqili bolamdu, aqniyaz aka... “Sizin gibi büyük bir şairle alay etmek mümkün mü, Akniyaz Ağabey...” (AY, 140).

Her kelimenin kullanımıyla oluşan bir anlam evreni olduğu ve bu anlam evrenlerinin kelimelerin geçmişini yansıttığı ifade edilir. Böylece kelimelerin her farklı bağlamda kullanımıyla geçmişinden bir iz ortaya çıkar. Bu nedenle kelimeler birbirlerinin benzeri olsalar da aynı olamaz (Akçataş ve Arı 2018: 81).

Hatipoğlu, anlam eşitliğinin tamamen görece olduğunu, matematiksel bir eşitlikten söz edilemeyeceğini ifade eder. Ona göre birbirlerinin yerine kullanılabilen ve eş anlamlı kabul edilen kelimelere aynı ek getirildiğinde birbirine eşit olmayan farklı anlamların ortaya çıkması bunun göstergelerinden biridir (Hatipoğlu 1970: 9).

Bu bağlamda *çoñ, yoğan, katta* ve *zor* kelimelerinin kelime türetiminde ve diğer kelimelerle birleşerek oluşturdukları kelime öbeklerine bakıldığında aralarındaki anlam farklılığının daha net ortaya çıktığı görülür.

UTİL’de ve YUTS’de *çoñ, yoğan, katta* ve *zor* kelimelerinden türetilen isim ve fiiller, ikilemeler, kelime grupları, deyimler ve terimlerin tespit edilen sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. UTİL ve YUTS’de *çoñ, yoğan, katta, zor* kelimeleriyle yapılan madde başları

	Çoñ	Yoğan	Katta	Zor
Türemiş kelime	17	14	1	13

Kelime grubu	23	13	1	8
Deyim	3	-	-	-
Terim	33	2	-	2
İkileme	3	3	3	1
Toplam	79	32	5	24

Tabloya göre *çoñ* kelimesi, eş anlamlılarına göre oldukça işlek kullanılır. Yeni kelime ve kelime gruplarının türetilmesindeki bu işlevselliğinin yanında özellikle terim adlandırmalarındaki kullanımı dikkat çekicidir. Bütün bu kullanımlarıyla UTİL ve YUTS'de *çoñ* ile oluşan kelime ve kelime gruplarının sayısı 79 olarak tespit edilmiştir. Kelimenin eş anlamlılarından *yoğan* ile 32, *zor* ile 24 madde başı tespit edilirken *katta* kelimesinin yalnızca 5 kullanımı saptanmıştır. Bu bakımdan söz konusu dizide *katta* kelimesinin yeni kelime türetme gücü ve kullanım sahası bakımından diğer eş anlamlılarından oldukça verimsiz olduğu söylenebilir.

UTİL ve YUTS'ye göre *çoñ, yoğan, katta* ve *zor* kelimelerinin ortak olarak kabul ettikleri ekler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. UTİL ve YUTS'ye göre *çoñ, yoğan, katta, zor* kelimelerinin kabul ettiği ortak ekler

Kelime	Ek	Anlam
çoñ yoğan katta zor	-çi	kendini büyük gören, başkalarını aşağılayan (UTİL, 696)
		kendini büyük gören (UTİL, 596)
		-
		-
çoñ yoğan katta zor	-çilik	kendini büyük görme, başkalarını aşağılama âdeti (UTİL, 697)
		kendini büyük görme, başkalarının yanında övünme âdeti (UTİL, 596)
		-
		-
çoñ yoğan katta zor	-lik	çoñ kelimesinin isim şekli (UTİL, 697)
		yoğan kelimesinin isim şekli (UTİL, 596)
		katta kelimesinin isim şekli (UTİL, 475)
		zor kelimesinin isim şekli; zorbalık; zorlama, mecbur bırakma, sıkıştırma; ayakaltı edilme, hor görülme (UTİL, 325)
çoñ yoğan katta zor	-Aytış	büyütme (YUTS, 85)
		-
		-
		büyütme, kuvvetlendirme (YUTS, 480)
çoñ yoğan katta zor	-Ay-	kapladığı yeri hacim olarak genişlemek, büyümek; büyümek, yetişmek; çoğalmak, büyümek, artmak (vaka, hadise, hareket-eylem) (UTİL, 696)
		-
		-
		büyümek, yetişmek, olgunlaşmak; çoğaltmak, artmak; gelişmek, terakki göstermek, genişlemek; güçlenmek, aşmak, kuvvetlenmek" (UTİL, 325)
çoñ	-Ayt-	çoñaymaq fiilinin ettirgen çatısı (UTİL, 696)

yoğan		-
katta		-
zor		zoraymaq fiilinin ettirgen çatısı (UTİL, 324)
çoñ	- Aytıl-	çoñaytmaq fiilinin edilgen çatısı (UTİL, 696)
yoğan		-
katta		-
zor		zoraytmaq fiilinin edilgen çatısı (UTİL, 324)
çoñ	- Aytış-	çoñaytmaq fiilinin işteş çatısı (UTİL, 696)
yoğan		-
katta		-
zor		zoraytmaq fiilinin işteş çatısı (UTİL, 324)
çoñ	- -IA-	büyümek (UTİL, 698)
yoğan		büyümek, genişlemek (UTİL, 596)
katta		-
zor		türlü vasıtalarla bir şeye mecbur bırakmak, kontrolü, isteği dışında iş yapmak için sıkıştırmak (UTİL, 325)
çoñ	- -IAt-	büyütmek (YUTS, 85)
yoğan		büyütmek, genişletmek (UTİL, 597)
katta		-
zor		zorlatmaq (UTİL, 325)
çoñ	- -IAş-	-
yoğan		büyümek (UTİL, 596)
katta		-
zor		zorlaşmaq (UTİL, 325)

Aldıkları ekler bakımından incelendiğinde eş anlamlı kabul edilen bu dört kelimedede ortak bulunabilen tek ek -IİK'tır. Ek, eş anlamlı sıfatlara gelerek bunlardan "büyük olma durumu, büyüklük, azamet" anlamlarında eş anlamlı isimler türetmiştir (UTMSİL, 245).

-çi, -çilik, -IA-, -IAt- ekleri, *çoñ* ve *yoğan* kelimelerinde ortak olarak kullanılır ve bu eklerden türetilen *çoñçi / yoğançi, çoñçilik / yoğançilik, çoñlimaq / yoğanlimaq, çoñlatmaq / yoğanlatmaq* kelimeleri aynı anlama sahiptir.

-Aytış, -Ay-, -Ayt-, -Aytıl-, -Aytış-, -IAş- ekleri ise *çoñ* ve *zor* kelimelerinin ortak olarak kabul ettikleri eklerdir. Bu eklerle türetilen *çoñaytış / zoraytış, çoñaymaq / zoraymaq, çoñaytmaq / zoraytmaq, çoñaytilmaq / zoraytilmaq, çoñaytışmaq / zoraytışmaq* kelimeleri sözlüksel anlam olarak birbirleriyle örtüşür. Ancak *çoñlaşmaq / zorlaşmaq* kelimelerinde anlam farklılığı vardır.

Çoñ, yoğan ve *zor* kelimelerinde ortak olarak tespit edilen ekler ise -IA- ve -IAt- ekleridir. Ancak bu eklerle türetilen kelimeler arasında anlamca uyuşma görülmez. *Çoñlimaq / yoğanlimaq* ve *çoñlatmaq / yoğanlatmaq* kelimelerinde anlamsal bir fark olmazken *zorlimaq* ve *zorlatmaq* kelimeleri anlam yönünden bu kelimelerden ayrılır. *Zor* kelimesinin eş anlamlısı kabul edilen kelimelerle aynı ek aldığına bu kelimelerden tamamen farklı anlamlar ifade eden kelimeler oluşturmasında, bünyesinde taşıdığı yan anlamların etkili olduğu söylenebilir.

Katta kelimesinin sıfattan fiil yapma görevindeki -LIK eki dışında bu kelimelerle ortak olarak kabul ettiği bir ek tespit edilememiştir.

Kelimelerin UTİL ve YUTS’de madde başı olan ikileme ve kelime gruplarındaki kullanımları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4. UTİL ve YUTS’ye göre *çoñ, yoğan, katta, zor* kelimelerinden yapılan ikilemeler ve kelime grupları

çoñ-çoñ	hiçbiri küçük olmayan, çok büyük (UTİL, 696)
yoğan-yoğan	büyük büyük (UTİL, 597)
katta-katta	büyük büyük (YUTS, 192)
zor	-
çoñ-kıçık	büyük ve küçük (UTİL, 697)
yoğan-kıçık	büyük küçük (YUTS, 469)
katta-kıçık	büyük küçük (YUTS, 192)
zor	-
çoñ-kıçıklık	büyük ve küçüklük (YUTS, 85)
yoğan-kıçıklık	büyük küçüklük (YUTS, 469)
katta-kıçıklık	büyük küçüklük (YUTS, 192)
zor	-
çoñ gep	övme amaçlı, gerçeğe uygun olmayan söz; övünen, böbürlenmiş (UTİL, 596)
yoğan gep	övünmek için, gerçekliğe uygun olmayan söz (UTİL, 694)
katta	-
zor	-
çoñ	-
yoğan baş / yoğanbaş	başı başkalarınınkinden büyük; ne isterse onu yapan, başkalarının sözüne, tavsiyesine kulak asmayan; dik başlı” (UTİL, 595)
kattibaş	büyük baş; kendine aşırı güvenen (YUTS 469)
zor	bir teşkilat ya da grubun başı, rehberi (UTİL, 474)
çoñ sözlimek	övünmek (UTİL, 693)
yoğan sözlimek	övünmek, böbürlenmek (UTİL, 596)
katta	-
zor	-
çoñ gep qilmaq	övünmek, böbürlenmek (UTİL, 596)
yoğan gep qilmaq	haline bakmadan büyük konuşmak; böbürlenmek (UTİL, 694)
katta	-
zor	-
çoñ	-
yoğanlıq qilmaq / yoğançılıq qilmaq	mağrurluk, kibirlilik yapmak, kendini beğenmek, kendini büyük görmek (UTİL, 596)
katta	övünmek, kibirlenmek, kibirlilik taslamak (UTİL, 596)
	-

zorluq qilmaq	zorbalık yapmak, zorlamak; mecbur bırakmak, sıkıştırmak, zorlamak; ayakaltına almak, onurunu kırmak (UTİL, 325)
çoñ qilmaq	bakıp büyütmek, yetiştirmek (UTİL, 694)
yoğan	-
katta	-
zor qilmaq	mecbur bırakmak, zorlamak, sıkıştırmak (UTİL, 323)

Sözlükler incelendiğinde *çoñ, yoğan, katta* kelimelerinin birbiriyle benzer anlamda kullanıldığı 3 yapı tespit edilmiştir. *Çoñ* ve *yoğan* kelimelerinin buna ilave olarak 3 yapıda daha aynı anlamda kullanıldığı saptanmıştır. Tablodan da açıkça görüleceği üzere *zor* kelimesi bulunduğu yapılarda eş anlamlılarından tamamen farklı anlamsal özelliklere sahip kelime grupları türetmiştir. Bu açıdan bakıldığında kelimenin eş anlamlılarından ayrıldığı görülür.

Bu örnekler yukarıda zikredilen, her kelimenin bünyesinde farklı anlamlar taşıdığı ve bu anlamların her yeni kullanımında ortaya çıktığı görüşünü destekler niteliktedir. Nitekim *zor* kelimesi de “güçlü, kuvvetli, güç, kuvvet, baskı, mecburiyet” yan anlamlarını bulunduğu çeşitli kelime ve kelime gruplarında ortaya çıkararak “büyük” anlamıyla eş durumda olduğu diğer kelimelerden farklılık gösterir.

Çalışmada son olarak UTİL ve YUTS’de *çoñ, yoğan, katta* ve *zor* kelimelerinin birbirinden tamamen farklı olan kullanımlarına yer verilecektir.

Tablo 5. UTİL ve YUTS’ye göre *çoñ* kelimesinin farklı kullanımları

Türemiş kelime	<i>çoñaytquç</i> “büyüteç” (UTİL, 696) <i>çopçoñ</i> “çok büyük, kocaman” (UTİL, 684) <i>çoñsiniş</i> “kurulma, çalılımlı tavırlar alma, azamet taslama” (YUTS, 85) <i>çoñuyuş</i> “büyüme” (YUTS, 85) <i>çoñaytquzmaq</i> “büyütülmek, genişletilmek” (UTİL, 696) <i>çoñaytivetmek</i> “büyütüvermek” (YUTS, 85) <i>çoñsinmaq</i> “kurulmak, çalılımlı tavırlar almak, azamet taslamak” (YUTS, 85)
Kelime grubu	<i>çoñ apa</i> “büyük anne” (UTİL, 691) “teyze, hala, nine, büyük anne” (YUTS, 85) <i>çoñ ata</i> “büyük baba” (UTİL, 691) <i>çoñ aça</i> “büyük abla” (UTİL, 691) <i>çoñ aka</i> “büyük ağabey” (UTİL, 691) <i>çoñ ana</i> “büyük anne, nine” (UTİL, 691) <i>çoñ dada</i> “büyük baba, dede” (UTİL, 693) “amca, dayı” (YUTS, 85); <i>çoñ xotun</i> “kocanın büyük karısı” (YUTS, 85); <i>çoñ etret</i> “komün; pionerlerin üst kolu” (UTİL, 692); <i>çoñ paran</i> “övünmek için, gerçekliğe uygun olmayan söz” (UTİL, 692); <i>çoñ tamaka</i> “afyon, haşhaş gibi maddeler” (UTİL, 692); <i>çoñ teret</i> “büyük abdest” (UTİL, 692); <i>çoñ tolğaq</i> “doğum sancısı” (UTİL, 692); <i>çoñ xetlik gèzit</i> “tenkit edilmek ve orta çıkarılmak istenen fikirlerin büyük harflerle yazıldığı gazete şeklindeki kâğıt” (UTİL, 693)

	<p><i>çoñ süpet</i> "ağırbaşlı" (UTİL, 693); <i>çoñ öy</i> "evlenen gençler anne babasının ailesi" (UTİL, 695) <i>çoñ yürek</i> "korkusuz, batur" (UTİL, 696) <i>çoñ yığın</i> "çok sayıda kişinin katılması ile düzenlenen geniş ölçekli toplantı" (UTİL, 696) <i>çoñ bolmaq</i> "büyümek, yetişmek, kuvvetlenmek; yaşlanmak (insan için); statü sahibi, itibarlı olmak; büyük olmak" (UTİL, 692) <i>çoñ bilmek</i> "çok, fazla, iyi olarak görmek; değerli, saygın, aziz olarak görmek" (UTİL, 692)</p>
Terim	<p><i>çoñ burjuvaziye</i> "sömürge ya da yarı sömürge devletlerindeki burjuvazi ve komprador burjuvazi" (UTİL, 692) <i>çoñ milletçilik</i> "çoğunlukçuluk" (UTİL, 695) <i>çoñ ay</i> "dolunay" (UTİL, 692) <i>çoñ éyiq yultuz türkümi</i> "Büyük Ayı Takımyıldızı" (UTİL, 695) <i>çoñ it yultuz türkümi</i> "Büyük Köpek Takımyıldızı" (UTİL, 696) <i>çoñ asas</i> "tümel" (UTİL, 691) <i>çoñ atalğu</i> "majör terim" (UTİL, 691) <i>çoñ piyizek</i> "sazlık" (UTİL, 692) <i>çoñ yopurmaqliq qariyağaç</i> "büyük yapraklı karaağaç" (UTİL, 696) <i>çoñ xoxa</i> "deve dikenini" (UTİL, 693) <i>çoñ dolana</i> "alıç" (UTİL, 693) <i>çoñ qanaş</i> "kan kaybı" (UTİL, 694) <i>çoñ vénalar</i> (UTİL, 695) <i>çoñ klarnet</i> "büyük klarnet" (UTİL, 694) <i>çoñ herplik guruppa</i> (UTİL, 695) <i>çoñlar maaripi</i> "iş dışındaki zamanlarda yetişkinleri eğitmek için verilen eğitim" (UTİL, 694) <i>çoñ méñe</i> "beyin" (UTİL, 695) <i>çoñ méñe postliqi</i> (UTİL, 695) <i>çoñ üçey tayaqçe baktèriyisi</i> "koli basili" (UTİL, 695) <i>çoñ yadro</i> (UTİL, 696) <i>çoñ yay</i> "majör yay" (UTİL, 696) <i>çoñluq belgisi</i> "büyüktür işareti" (UTİL, 694) <i>çoñ yeñ</i> "kıyefet yeninin üst kısmı" (UTİL, 697) <i>çoñ kölungü</i> "Buda dininin bir mezhebi" (UTİL, 694) <i>çoñ qan aylinişi</i> "kan dolaşımı" (UTİL, 694) <i>çoñ quruluq</i> "kita" (UTİL, 694) <i>çoñ doğdaq</i> "toy kuşu" (UTİL, 693) <i>çoñ rak</i> "karides" (UTİL, 693) <i>çoñ cağ</i> "kıskaç" (UTİL, 692) <i>çoñ sériq here</i> "yaban arısı" (UTİL, 693) <i>çoñ qèrin</i> "işkembe" (UTİL, 694) <i>çoñ qizil béliq</i> "bir tür etçil balık" (UTİL, 694) <i>çoñaytquç eynek</i> "büyüteç" (UTİL, 696)</p>

Deyim	<p><i>o qazanni tamiqi</i> "birok kiiyle yenilen yemek" (UTL, 694)</p> <p><i>o qazanni tamiqini ymek</i> "zengin fakir ayırt etmeden herkese gsterilen aynı muameleden faydalanmak" (UTL, 694)</p> <p><i>o yep, o imek</i> "dkp saıp, israf etmek, olanı esirgemedten yiyip bitirmek" (UTL, 696)</p>
-------	---

Tablo 6. UTL ve YUTS'ye gre *yoan* kelimesinin farklı kullanımları

Tremi kelime	<p><i>yoanlaturmaq</i> "bytmek, geniletmek" (UTL, 597)</p> <p><i>yoinamaq</i> "yoinimaq fiilinini ite atısı" (UTL, 596)</p> <p><i>yoinitimaq</i> "yoinatmaq fiilinin ite atısı" (UTL, 597)</p> <p><i>yoinimaq</i> "kapladığı yer hacim bakımından genilemek, bymek; bymek, yetimek, kuvvetlenmek; etki dairesi genilemek, zirveye ulamak" (UTL, 597)</p> <p><i>yoanlitimaq</i> "bytlmek" (YUTS, 469)</p> <p><i>yoinatmaq</i> "bytmek" (UTL, 597)</p> <p><i>younimaq</i> "bymek" (YUTS, 469)</p> <p><i>yoina</i> "byme, genileme; vcttaki belli bir organ ya da belli bir dokunun bir hastalık sebebiyle kalınlaıp büyümesi" (UTL, 597)</p>
Kelime grubu	<p><i>yoanvaliq</i> "büyük balı; kendine aşırı güvenme hali" (YUTS, 469)</p> <p><i>yoan bel</i> "belin biraz üst tarafı" (UTL, 596)</p> <p><i>yoan söz</i> "vme amaçlı, gerçeğe uygun olmayan söz; övünen, böbürlenen" (UTL, 596)</p> <p><i>yoan qorsa</i> "büyük karınlı; bencil, rüşvet alan; zengin, bürokrat" (UTL, 596)</p> <p><i>yoan baliq qılmaq</i> "kendi fikirleri doğru görmek, kendi isteği doğrultusunda hareket etmek; dik balılık yapmak" (UTL, 595)</p> <p><i>yoinap ketmek</i> "haddini amak, dik balı davranmak, kibirlenmek" (UTL, 597)</p>
Terim	<p><i>yoan ey</i> "kalın bağırsak" (UTL, 596)</p> <p><i>yoan ba tuntus</i> "yazılı orkinos balığı" (UTL, 595)</p>

Tablo 7. UTL ve YUTS'ye göre *zor* kelimesinin farklı kullanımları

Tremi kelime	<p><i>zorğa</i> "mecbur olarak, aresizlikten, zorla" (UTL, 3254)</p> <p><i>zoriyi</i> "byme, kuvvetlenme" (YUTS, 480)</p> <p><i>zorlini</i> "zorlanma" (YUTS, 480)</p> <p><i>zorlanmaq</i> "zorlanmak" (UTL, 325)</p>
Kelime grubu	<p><i>zordinzorğa</i> "mecbur olarak, zorla" (UTL, 3224)</p> <p><i>zormuzor</i> "mecburi olarak, zorla, isteyerek değil" (UTL, 326)</p> <p><i>zor bermek</i> "gc yettiğince yapmak, gcn odaklamak" (UTL, 323)</p> <p><i>zor iqmaq</i> "yenmek, galip olmak" (UTL, 323)</p> <p><i>zor kelmek</i> "gc, kuvvet bakımından amak, galip gelmek" (UTL, 323)</p> <p><i>zorluq iletmek</i> "zorbalık yapmak, zorlamak; mecbur bırakmak, sıkıtırmak, zorlamak; ayakaltına almak, onurunu kırmak" (UTL, 325)</p>
Terim	<p><i>zor kristalli tzlme</i> "kristal yapı" (UTL, 323)</p> <p><i>zorluq k</i> "kendi sınıfının menfaati için başka sınıfa karşı kullanılan zorlama gücü" (UTL, 325)</p>

İkileme	<i>zorluq-zombuluq</i> “zorlama, mecbur bırakma, sıkıştırma gibi zorbalık, vahşilik, gaddarlık hareketleri” (UTİL, 326)
---------	---

Farklı kullanımları karşılaştırıldığında *çoñ* kelimesinin kelime ve kelime grubu türetme bakımından eş anlamlılarından çok daha geniş bir alanda kullanıldığı açıkça görülür. Özellikle akrabalık adları, terim adlandırmaları ve deyimlerdeki kullanımlarıyla eş anlamlılarının önüne geçmektedir. *Zor* kelimesinde ise “büyük” anlamının dışında “güç, kuvvet, mecbur” anlamlarının ön plana çıkmıştır. *Katta* kelimesinin eş anlamlılarından farklı olarak bulunduğu kelime ve kelime grubuna rastlanılmamıştır.

SONUÇ

Her dilde başlangıçta bir kavramı karşılamak için yalnızca bir kelime bulunur. Ancak diller tarihi gelişimleri içerisinde dil içi ve dil dışı birçok sebeple yeni anlamlar kazanır, anlam daralmaları ve genişlemelerine uğrarlar. Mecaz, argo, örtmece, terimler, günlük konuşma dili, yazı dili gibi farklı dilsel kullanımlar kelimelerin birden fazla anlam kazanmalarına ve bunun bir sonucu olarak birbirine yaklaşmalarına sebep olur.

Çalışmamızda eş anlamlı kelimelerin arasındaki sözlüksel ve bağlamsal farklılıkların saptanması adına UTMSİL’den seçilen *çoñ, yoğan, katta, zor* sıfatlarının sözlük anlamları ve kullandıkları bağlamlar esasında incelemeleri yapılmıştır. Öncelikle kelimelerin sözlük anlamları daha sonra sözlükteki madde başları esasında bu kelimelerden türetilen kelime ve kelime grupları saptanmıştır. Elde edilen veriler ışığında kelimeler belirlenen on eserde taranarak bağlam bağıntılı olarak incelenmiştir.

Sözlük tanımlamalarında birebir örtüşmenin görülmediği kelimelerin bağlamlarda ise “kapladığı yeri, hacmi büyük”, “çok, üstün, fazla” ve “üstün nitelikleri olan” olmak üzere üç anlamda hemen hemen aynı kullanıma sahip oldukları saptanmıştır. Bu doğrultuda -yukarıda *çoñ / yoğan* ve *çoñ / katta* örnekleri üzerinden gösterildiği üzere- eş anlamlı kelimelerinin bazı bağlamlarda sınırlı olarak aynı anlamı ifade ettikleri görülmüştür. Hatta kimi zamanda aynı metinlerde, aynı kelimenin sıfatı olarak eş anlamlı kelimeler kullanılabilir. Bununla birlikte kelimelerin kullanım sıklıklarında önemli farklılıklar bulunur.

KISALTMALAR

UTMSİL	Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti
YUTS	Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü
İZ	İz
AY	Ay Yamğuri
BOA	Baldur Oyğanğan Adem
QBŞ	Qum Basqan Şeher
SR	Sersan Roh
TC	Tağ Cudunliri
TY	Teqdir Yoli

KAYNAKLAR

- Abbas, Abdusalam. *Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1993.
- Abdulla, Arslan. *Hazırqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şincan Maarip Neşriyatı, 2004.
- Ahanov, Kaken. *Dil Bilimin Esasları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- Akçataş, Ahmet ve Arı, Elif. "Anlambilimin Eş Anlamlılık Sorunu", *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2018: 126-152.
- Akhmedova, Alonur. "Zunun Kadiri'nin Hikâyeleri: Giriş, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım". *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim: Anlam Bilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları, 2006.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Ay, Özgür. "Abdurrahim Ötkür'ün "İz" Romanı (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)". *Yayımlanmamış doktora tezi*. İzmir: Ege Üniversitesi, 2007.
- Aydın, Mehmet. *Dilbilim El Kitabı*. İstanbul: 3F Yayınları, 2007.
- Bayraktar, Nesrin. *Dil Bilimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006.
- Bayrav, Süheyla. *Yapısal Dilbilim*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 1998.
- Demiray, Kemal. *Anlamdaşlar Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985.
- Demirezen, Mehmet "Türkçeye İngilizceden Geçen Sözcükler ve Eş Anlamlılık". *Dilbilim Araştırmaları*, 1991: 133-136.
- Guiraud, Pierre. *Anlam Bilim*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yayınları, 1999.
- Günay, Doğan. *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayıncılık, 2007.
- Hengirmen, Mehmet. *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları, 1991.
- İmer, Kamile ve diğer. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.
- Karaağaç, Günay. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Kocapınar, Pelin. "Eş Anlamlı mı, Yakın Anlamlı mı?". *Route Educational and social Science Journal*, 2017: 196-204.
- Komisyon. *Uygur Tilining İzahlik Luğiti I-VI*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1990-1998.
- Korkmaz, Zeynep. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Kumsar, Erdem. "Memtimin Hoşur'un "Kum Baskan Şehir" Romanı (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)". *Yayımlanmamış yüksek lisans tezi*. Uşak: Uşak Üniversitesi, 2019.
- Lyons, John. *Kuramsal Dilbilimine Giriş*. Çev. Ahmet Kocaman. Ankara: Olgaç Basımevi, 1983.
- Lyons, John. *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University, 1996.
- Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklık kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Özden, Halil İbrahim. "Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri". *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014: 160-165.

- Özkırımlı, Atilla. *Dil ve Anlatım*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994.
- Öztürk, Sevgi. "Ehet Turdi "Ay Yamğuri" Metin-İnceleme-Dizin". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi, 2007.
- Palmer, Frank Robert. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Sarıkaya, Yakup. "Türkmen Türkçesinin Eş Anlamlı Kelime Varlığı Üzerine". Bilge, 2016: 26-32.
- Saussure, Ferdinand. *Genel Dilbilim Dersleri*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2001.
- Seper, Sulayman. *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 2002.
- Sidiq, Ablimit ve Sabit, Mamut. *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 1981.
- Şahin, Ümit. "Zunun Kadiri'nin Hikâyelerinin Dili Üzerine Bir İnceleme (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)". Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2014.
- Tehur, Arslan Abdulla ve diğer. *Hazirqi Zaman Uyğur Tili 2*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 2010.
- Ullmann, Stephen. *Semantics: An Introduction to The Science of Meaning*. Oxford: Basil Blackwell, 1967.
- Vardar, Berke. *Başlıca Dilbilim Terimleri*. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1978.
- Yaylagül, Özen. *Göstergibilim ve Dilbilim*. Ankara: Hece Yayınları, 2015.

TARANAN ESERLER

- Ötkür, Abdurehim. *İz*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 1986.
- Turdi, Exet. *Ay Yamğuri*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 1994.
- Şaniyaz, Muhemmet. *Baldur Oyğanğan Adem*: Abduxaliq Uyğur. Ürümçi: Şincang Yaşlaq-Ösmürler Neşriyatı, 2009.
- Qadir, Zunun. *Çeniqiş*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 1998.
- Eziz, Gülçehre Çongelem. *Qiriq Keçe*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 2016.
- Hoşur, Memtimin. *Qum Basqan Şehir*. Ürümçi: Şincang Yaşlaq-Ösmürler Neşriyatı, 1996.
- Qadir, Tursunay. *Qurumas Derex*. Qeşqer: Qeşqer Uyğur Neşriyatı, 2000.
- Turdi, Exet. *Sersan Roh*. Qeşqer: Qeşqer Uyğur Neşriyatı, 1999.
- Behram, Calalidin. *Tağ Cudunliri*. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı, 2012.
- Turdi, Ablimit. *Teqdir Yoli*. Ürümçi: Şincang Universiteti Neşriyatı, 2015.